

ingediend op **1124** (2021-2022) – Nr. 1
3 februari 2022 (2021-2022)

Ontwerp van decreet

tot wijziging van de wet van 14 augustus 1986
betreffende de bescherming en het welzijn der dieren
en het decreet van 13 juli 2018
tot wijziging van de wet van 14 augustus 1986
betreffende de bescherming en het welzijn der dieren
in het kader van de zesde staatshervorming

INHOUD

Memorie van toelichting	3
Voorontwerp van decreet	11
Advies van de Raad van State	17
Ontwerp van decreet.....	25

MEMORIE VAN TOELICHTING

Samenvatting

Het voorliggende ontwerp van decreet beoogt onder andere het gebruik en de verhandeling van elektrische halsbanden bij honden en katten te regelen, waarbij bepaald wordt onder welke omstandigheden deze zijn toegelaten dan wel verboden.

I. ALGEMENE TOELICHTING**A. Situering en inhoud**

Het gebruik van elektrische halsbanden voor honden is dikwijls controversieel. Enerzijds zijn er trainers en gedragstherapeuten die geen bezwaar hebben tegen het gebruik van een elektrische halsband om gedragsproblemen op te lossen. Anderzijds zijn er tegenstanders die argumenteren dat de door de schok veroorzaakte pijn en angst dierenvriendelijk, onethisch en onnodig zijn ten aanzien van de ernst of de aard van het gedragsprobleem dat men wenst op te lossen. Het gebruik van elektrische trainings- en antiblafhalsbanden bij een hond betekent immers een groot risico op de aantasting van het welzijn van de hond, zowel op korte als lange termijn. Stroomstoten bij honden kunnen leiden tot pijn, angst, stress, agressiviteit, fobie en een blijvende aantasting van de vertrouwensband tussen eigenaar en hond. Dit wordt bevestigd in wetenschappelijke studies. Voorts bestaat bij het toedienen van stroomprikkel het risico dat een hond gewond raakt aan de prikkels en niet meer reageert. Gewenning betekent niet dat het welzijn van de hond niet meer wordt geschaad. Omdat de hond niet meer reageert, zal de toediener geneigd zijn prikkels van een hogere intensiteit toe te dienen, waardoor de welzijnsaantasting eveneens toeneemt.

Elektrische halsbanden worden gebruikt in aversietraining. Wereldwijd is er de laatste jaren evenwel een tendens om aversietraining te ontmoedigen en beloningsgerichte training te stimuleren. De hond krijgt dan een beloning bij gewenst gedrag, dat daarna toeneemt.

Bij het decreet van 13 juli 2018 tot wijziging van de wet van 14 augustus 1986 betreffende de bescherming en het welzijn der dieren in het kader van de zesde staatshervorming werd een initieel verbod ingevoerd op het gebruik bij honden van halsbanden die elektrische schokken kunnen toedienen. Er werd delegatie aan de Vlaamse Regering verleend om zowel de datum van inwerkingtreding te bepalen als nadere regels om afwijkingen van dit verbod toe te staan voor het gebruik bij opleiding of gedragstherapie voor honden. Vanwege de moeilijkheid die er was om de afwijkingen op dat verbod nader te omschrijven, werd hierna opnieuw advies ingewonnen bij de Vlaamse Raad voor Dierenwelzijn.

De Vlaamse Raad voor Dierenwelzijn formuleerde een nieuw advies op datum van 22 april 2021, met als titel Elektrische halsbanden bij honden en katten.

Dit onderwerp kwam voorafgaand uitgebreid aan bod tijdens verschillende vergaderingen van de raad. De raad maakte voor haar beoordeling gebruik van de beschikbare wetenschappelijke literatuur. Die literatuur toont de risico's die verbonden zijn aan trainingsmethoden op basis van aversie aan. Ook de resultaten van een in 2020 georganiseerde onlinebevraging van de dienst Dierenwelzijn bij gedragstherapeuten en hondentrainers waarbij bijna 90 procent van de gedragstherapeuten instemt met een volledig verbod of een verbod met uitzonderingen, werden meegenomen.

De raad stelde ook vast dat er voor trainings- en antiblafhalsbanden met elektrische schokken nu ook verschillende alternatieven op de markt zijn, zoals halsbanden die enkel geluid, een trilling en/of licht produceren. Ook sprayhalsbanden worden verkocht. Voor de halsbanden die gekoppeld zijn aan een elektrische omheining zijn deze alternatieven niet beschikbaar. Wel kan een fysieke omheining hiervoor een alternatief zijn.

Na uitgebreide discussies verspreid over verschillende vergaderingen bereikte de raad een consensus over een advies. Zo adviseert de raad een verbod op het gebruik van elektrische halsbanden bij honden en katten met uitzondering van elektrische halsbanden die gekoppeld zijn aan onzichtbare omheiningen. Voor honden die ingezet worden bij politie, defensie of civiele veiligheid adviseert de raad om gedurende ten hoogste zes jaar een uitzondering te voorzien op het verbod, zodat deze diensten de tijd hebben om de nodige aanpassingen door te voeren. De Vlaamse Raad voor Dierenwelzijn raadt verder aan om in een juridische basis te voorzien zodat naast het gebruik ook de verkoop en aankoop van elektrische halsbanden worden verboden.

Dit voorgestelde verbod ligt in lijn met de houding op Europees niveau ten aanzien van elektrische halsbanden. Verschillende Europese landen, namelijk Oostenrijk, Denemarken, Finland, Duitsland, Noorwegen, Slovenië, delen van het Verenigd Koninkrijk, Zweden en recent ook Nederland hebben reeds een verbod of beperkingen op het gebruik van elektrische halsbanden.

B. Totstandkomingsprocedure

Advies van de afdeling Wetgeving van de Raad van State

De afdeling Wetgeving van de Raad van State verstrekke betreffende dit ontwerp van decreet haar advies nr. 69.976/1/V op 8 september 2021.

De opmerkingen van de Raad van State worden hierna besproken.

Pagina 5, randnummer 4

De Raad van State vraagt dat het verbod op het verhandelen van de betrokken halsbanden uit het ontwerp van decreet wordt weggelaten omdat een verbod op het verhandelen van elektrische halsbanden een marktuitsluitend effect zou hebben en een belemmering zou vormen voor het vrije verkeer van goederen tussen de gewesten.

– Reactie

De Raad van State kan niet gevolgd worden in deze vraag, zoals hierna omstandig zal verduidelijkt worden.

De Raad van State licht in zijn advies toe dat het verbod op het gebruik van elektrische halsbanden geen marktuitsluitend effect heeft en ook geen belemmering vormt voor het vrije verkeer van goederen tussen de gewesten, op basis van onder andere de volgende argumentatie, vermeld onder randnummer 3.2 op pagina 5:

“In tegenstelling tot de bepaling waarover het Hof in arrest nr. 165/2020 uitspraak heeft gedaan, lijkt te kunnen worden aangenomen dat de ontworpen regeling geen algemeen marktuitsluitend effect heeft. Het verbod is immers beperkt tot bepaalde types van halsbanden, meer bepaald de trainingsapparaten met afstandsbediening en de antiblafhalsbanden die elektrische prikkels toedienen. Bovendien is het verbod tot gebruik ervan gericht op twee specifieke diersoorten, namelijk honden en katten. Uit het advies van de Vlaamse Raad voor Dierenwelzijn van 22 april 2021

blijkt voorts dat op de markt alternatieve trainingshalsbanden verkrijgbaar zijn die het dier blootstellen aan een geluid, trilling, licht of geur om zijn gedrag bij te stellen. Tot slot hebben de stellers van het voorontwerp voorzien in een ruime overgangsperiode om de professionele en particuliere gebruikers van elektrische halsbanden in staat te stellen om positieve beloningstrainingen te ontwikkelen en het gebruik van alternatieve halsbanden bij aversietraining ingang te doen vinden.

Er kan worden aangenomen dat de decreetgever bevoegd is om het gebruik van elektrische halsbanden bij honden en katten te verbieden. Vermits er bovendien, gelet op hetgeen voorafgaat, geen sprake is van een marktuitsluitend effect, kan worden besloten dat de voorgestelde regeling bestaanbaar is met het door artikel 143, § 1, van de Grondwet gewaarborgde beginsel van de federale loyaliteit en de bevoegdheidsverdelende regels niet schendt.”

De voorafname bij het betoog van de Raad van State hierbij kan evenwel niet gevolgd worden. De raad vangt zijn redenering onder randnummer 3.1 op pagina 4 namelijk aan met de vraag of met het ontworpen verbod tot het gebruik van elektrische halsbanden bij honden en katten een productnorm wordt vastgesteld, hetgeen tot de bevoegdheid van de federale overheid zou behoren, cf. artikel 6, §1, II, tweede lid, 1°, van de bijzondere wet van 8 augustus 1980 tot hervorming der instellingen. Er dient evenwel vastgesteld te worden dat artikel 6, §1, II, tweede lid, 1°, van de bijzondere wet van 8 augustus 1980 tot hervorming der instellingen uitdrukkelijk betrekking heeft op aangelegenheden van het leefmilieu en het waterbeleid. Een gelijkaardige uitzondering op de gewestelijke bevoegdheid wordt niet vermeld bij de aangelegenheden van het dierenwelzijn onder artikel 6, §1, XI, van de bijzondere wet in kwestie.

De Raad van State licht verder niet toe waarom – en het is dan ook onduidelijk waarom – hij vooreerst oordeelt dat het gebruiksverbod geen marktuitsluitend effect heeft, gelet op onder meer a) de alternatieven voor de elektrische halsbanden, b) het feit dat het verbod beperkt is tot twee specifieke diersoorten, namelijk honden en katten, en c) de ruime overgangsperiode, maar dat daarentegen bij de beoordeling of het handelsverbod een marktuitsluitend effect heeft, deze alternatieven, de beperking tot de twee diersoorten en de ruime overgangsperiode niet meegenomen worden.

De argumentatie die gebruikt wordt door de Raad van State om te besluiten dat het verbod op het gebruik geen marktuitsluitend effect heeft, geldt mutatis mutandis eveneens voor het verbod op de handel.

De maatregel die het voorwerp uitmaakt van dit ontwerp van decreet beoogt een verbod in te voeren op het gebruik van de elektrische halsbanden. Indien echter enkel het dragen (en dus het gebruik) verboden wordt, maar de verkoop niet, dan mist de maatregel haar doel, aangezien er dan een verkeerd signaal verleend wordt aan burgers, namelijk dat het wel legitiem is om tot de aankoop ervan over te gaan en dus ook tot het gebruik ervan. De handhaving van het verbod op het gebruik wordt dan ook bijzonder moeilijk, zo niet onmogelijk gemaakt. Een verbod op de verkoop vormt met andere woorden een onlosmakelijk geheel met het verbod op het gebruik van de elektrische halsband. Het toestaan van de verkoop van elektrische halsbanden leidt zo goed als zeker tot het effectieve gebruik van de apparaten in kwestie in de praktijk en met andere woorden tot misbruik in de praktijk en dus tot een significant verminderd dierenwelzijn. Het spreekt voor zich dat wanneer men een product waarvan het gebruik is verboden, eenvoudigweg kan aankopen in een handelszaak, de efficiëntie en de effectiviteit van het gebruiksverbod volledig zullen worden ondermijnd en uitgehold. Het verbod op de handel dient dan ook behouden te blijven.

Volledigheidshalve wordt ook verwezen naar de volgende twee adviezen van de afdeling Wetgeving van de Raad van State om tot de bevoegdheid van de gewesten te besluiten bij het invoeren van een handelsverbod inzake het beleidsveld van het dierenwelzijn:

- a) het advies met nr. 55.717/3 van 14 april 2014 over het ontwerp van koninklijk besluit betreffende het verbod op het op de markt brengen van producten die schadelijk zijn voor het dierenwelzijn

Er werd via dit ontwerp van koninklijk besluit meer precies een verbod beoogd om bepaalde producten die schadelijk geacht worden voor het dierenwelzijn op de markt te brengen. Het betrof producten waarvan het actieve bestanddeel lijm is, bestemd voor het immobiliseren van gewervelde dieren door verkleving, met het oog op hun verdelging. De rechtsgrond van het koninklijk besluit werd toen gezocht in de wet op de productnormering, met name de wet van 21 december 1998 betreffende de productnormen ter bevordering van duurzame productie- en consumptiepatronen en ter bescherming van het leefmilieu, de volksgezondheid en de werknemers. De Raad van State was het hier echter niet mee eens en stelde dat de rechtsgrond in de Dierenwelzijnswet zou moeten gevonden worden en niet in de wet op de productnormering. De Raad stelde dat:

"(...), wordt deze doelstelling [nl. dierenwelzijn] niet als dusdanig vermeld in de wet van 21 december 1998. Evenmin kan uit de parlementaire voorbereiding van deze wet worden afgeleid dat het de bedoeling van de wetgever zou zijn geweest dat de Koning productnormen met deze specifieke doelstelling [nl. dierenwelzijn] zou kunnen uitvaardigen. Uit het voorgaande volgt dat de doelstelling van het ontworpen besluit – de bescherming van het dierenwelzijn – niet kan worden ingepast in de in artikel 5 van de wet van 21 december 1998 opgesomde doelstellingen van de bescherming van het leefmilieu, de volksgezondheid en de werknemers en van het bevorderen van duurzame productie- en consumptiepatronen.

De wet van 14 augustus 1986 'betreffende de bescherming en het welzijn der dieren' heeft daarentegen bij uitstek betrekking op handelingen "waardoor een dier zonder noodzaak omkomt of zonder noodzaak een vermindering, een letsel, of pijn ondergaat" (...)." (cf. randnummer 4-5, pagina 6);

- b) het advies met nr. 67.713/1/V van 14 augustus 2020 over het wetsvoorstel tot instelling van een verbod op het gebruik van kangoeroes voor commercialisering, commerciële productie en fabricage

De indieners beoogden een invoerverbod voor kangoeroevlees en afgeleide producten door te stellen dat in Australië kangoeroes "op grote schaal bejaagd en afgeslacht" worden op een wijze die ontoelaatbaar dierenleed veroorzaakt. In randnummer 4 op pagina 4 van zijn advies besloot de raad dat de beoogde maatregel een gewestbevoegdheid uitmaakte op basis van de volgende redenering:

"Krachtens het door de bijzondere wet van 6 januari 2014 'met betrekking tot de Zesde Staatshervorming' ingevoegde artikel 6, § 1, XI, van de bijzondere wet van 8 augustus 1980 'tot hervorming der instellingen' behoort het dierenwelzijn tot de gewestaangelegenheden. Bijgevolg komt het aan de gewesten toe om uit te maken of de preventie van dierenleed vereist dat de invoer van kangoeroeproducten en de doorvoer van deze producten via het betrokken gewest verboden wordt. Ook indien het instellen door een gewest van een invoerverbod op kangoeroeproducten problemen kan opleveren, gelet op het vrij verkeer van goederen tussen de deelstaten onderling, doet dit geen afbreuk aan de vaststelling dat de door de indieners van het voorstel beoogde maatregel in wezen een gewestbevoegdheid uitmaakt."

Pagina 8, randnummer 7

De Raad van State vraagt dat er een verantwoording wordt verschaft in het licht van de eerbiediging van het grondwettelijke gelijkheidsbeginsel, waarbij dat er meer concreet over wordt gewaakt dat een gebruiksverbod van elektrische halsbanden bij katten in een redelijk verband staat met de nagestreefde doelstellingen aan de hand van objectieve en pertinente criteria.

– Reactie

Bij katten in Vlaanderen zijn de trainingshalsbanden met afstandsbediening momenteel weinig tot niet ingeburgerd. Er wordt op advies van de Vlaamse Raad voor Dierenwelzijn ook voor deze dieren een verbod op trainingshalsbanden met afstandsbediening ingevoerd, en dit vanuit het voorzorgsbeginsel. Er moet met andere woorden niet gewacht worden om bepaalde schadelijke activiteiten te reguleren totdat die ingeburgerd zijn geraakt. Het is dus wenselijk om een dergelijk verbod voor elektrische trainingshalsbanden niet enkel in te voeren voor honden maar tegelijkertijd ook voor de andere grote categorie van gezelschapsdieren, zijnde die van de katten. De perceptie mag niet gewekt worden bij de verantwoordelijken van katten dat de toepassing van elektrische trainingshalsbanden met afstandsbediening bij katten wel toegelaten is. De toepassing van de elektrische trainingshalsband op andere gezelschapsdieren dan honden en katten wordt daarentegen weinig waarschijnlijk geacht, gelet op de verschillende wijze van huisvesting en houden in vergelijking met honden en katten. Het verbod moet op dit moment dan ook niet uitgebreid worden tot andere huisdieren.

II. TOELICHTING BIJ DE ARTIKELEN

Artikel 1

Artikel 1 bepaalt dat het ontwerp van decreet een gewestaangelegenheid regelt.

Artikel 2 en 6

Artikel 2 van het ontwerp van decreet beoogt een eerder technische correctie door te voeren aan de definitie van 'interventiehond', zoals vermeld in artikel 3, 28°, van de Dierenwelzijnswet en zoals ingevoegd bij het decreet van 2 april 2021 tot wijziging van artikel 3, 5 en 35 van de wet van 14 augustus 1986 betreffende de bescherming en het welzijn der dieren, wat betreft onder andere de invoering van opleidingscentra voor interventiehonden. Een interventiehond is een hond die getraind is of getraind wordt om te worden ingezet door het leger, de politie of ondernemingen of diensten die vergund zijn onder de wet van 2 oktober 2017 tot regeling van de private en bijzondere veiligheid. Aan deze opsomming dient toegevoegd te worden "de operationele diensten van de civiele veiligheid". Die worden beschreven in artikel 2, 1°, van de wet van 15 mei 2007 betreffende de civiele veiligheid en betreffen "de brandweer- en reddingsposten van de hulpverleningszones, en de operationele eenheden van de Civiele Bescherming".

Deze wijziging aan de definitie van interventiehond zal evenwel slechts in werking kunnen treden op het ogenblik dat de definitie zelf in werking zal treden.

Artikel 3

Er wordt een verbod ingevoerd op:

- het gebruik bij honden en katten van halsbanden die elektrische prikkels kunnen toedienen met uitzondering van elektrische halsbanden die gekoppeld zijn aan een onzichtbare omheining: voor meer uitleg wordt verwezen naar de algemene toelichting onder punt A en de toelichting hierna vermeld;

- de verhandeling van dergelijke halsbanden: een verbod op het gebruik van elektrische halsbanden kan enkel maar voldoende effectief en efficiënt in de praktijk zijn voor zover tevens de handel van dergelijke producten aan banden wordt gelegd. Een product waarvan het gebruik verboden is eenvoudigweg kunnen aankopen in een handelszaak zal namelijk de effectiviteit en de efficiëntie van het gebruiksverbod volledig ondermijnen en uithollen. In artikel 3, 8°, van de Dierenwelzijnswet wordt reeds een definitie vermeld van 'verhandelen';
- het laten dragen door honden en katten van dergelijke halsbanden: dit verbod is nodig met het oog op het faciliteren van de handhaving. Een verbod op het laten dragen door honden en katten van dergelijke halsbanden houdt per definitie ook een verbod op het gebruik ervan in.

Het verbod op het gebruik, het laten dragen en de verhandeling geldt dus enerzijds voor de trainingsapparaten met afstandsbediening en anderzijds voor de antiblaaf-halsbanden. Bij het eerste type van halsband dient een persoon met een afstandsbediening een elektrische schok toe om een specifiek gedrag te stoppen of aan te leren. Bij het tweede type van halsband dient de halsband automatisch een elektrische prikkel toe als het dier blaft en dit om het blaffen te doen stoppen, waarbij evenwel onderliggende gedragsproblemen niet aangepakt worden.

De halsband gekoppeld aan een onzichtbare omheining valt niet onder het verbod. In dit geval wordt een gebied afgebakend met een ondergrondse omheining. Als het dier de omheining nadert, dient de halsband automatisch een elektrische prikkel toe. Omdat het dier de elektrische prikkel kan voorspellen en controleren bij dit type halsbanden is het welzijnsrisico beperkt. Hier heeft het dier zelf de controle over het feit of er een elektrische prikkel wordt toegediend, terwijl bij een trainingsapparaat met afstandsbediening de controle ligt bij de persoon die de afstandsbediening vasthoudt, die zelfs at random kan bepalen om elektrische prikkels met variërende sterkte toe te dienen. Bovendien biedt dit systeem de mogelijkheid om een dier meer bewegingsvrijheid te geven binnen een niet omheind domein en is er met andere woorden een meerwaarde voor het dierenwelzijn.

Alhoewel bij katten de trainingshalsbanden op dit moment weinig tot niet ingeburgerd zijn in Vlaanderen, wordt ook voor deze dieren een verbod op trainingshalsbanden met afstandsbediening ingevoerd, en dit vanuit het voorzorgsbeginsel. Er moet met andere woorden niet gewacht worden om bepaalde schadelijke activiteiten te reguleren totdat die ingeburgerd zijn geraakt. Het is dus wenselijk om een dergelijk verbod voor elektrische trainingshalsbanden niet enkel in te voeren voor honden maar tegelijkertijd ook voor de andere grote categorie van gezelschapsdieren, zijnde die van de katten. De perceptie mag niet gewekt worden bij de verantwoordelijken van katten dat de toepassing van elektrische trainingshalsbanden met afstandsbediening bij katten wel toegelaten is. De toepassing van de elektrische trainingshalsband op andere gezelschapsdieren dan honden en katten wordt daarentegen weinig waarschijnlijk geacht, gelet op de verschillende wijze van huisvesting en houden in vergelijking met honden en katten. Het verbod moet op dit moment dan ook niet uitgebreid worden tot andere huisdieren.

Dit verbod treedt in werking vanaf 1 januari 2027.

Er wordt voor geopteerd om niet enkel een overgangsperiode te voorzien voor politie, leger en civiele veiligheid, zoals gesuggereerd door de Vlaamse Raad voor Dierenwelzijn, maar om redenen van gelijkheid voor alle gebruikers van elektrische halsbanden. Door het verbod te laten ingaan vanaf 1 januari 2027 wordt een voldoende termijn voorzien zodat de huidige particuliere en professionele gebruikers van elektrische halsbanden de nodige maatregelen kunnen nemen opdat het gebruik van een elektrische halsband ook door hen niet meer nodig is. De overgangsperiode biedt zowel overheidsdiensten als private gebruikers de tijd om andere selectiecriteria voor de honden te gebruiken en andere opleidingstechnie-

ken voor trainers en honden te ontwikkelen, zijnde de positieve beloningstraining. Als toch aversietraining aangewezen is, dan wordt vastgesteld dat er voor de trainingsapparaten met afstandsbediening en antiblafhalsbanden alternatieven op de markt zijn waarbij geen elektrische prikkel wordt toegediend aan de hond.

Artikel 4 en 5

Artikel 4 en 5 betreffen legistieke aanpassingen opdat artikel 3 zijn volledige uitwerking kan krijgen. Zo heft artikel 4 van het ontwerp van decreet artikel 4, 1°, van het decreet van 13 juli 2018 tot wijziging van de wet van 14 augustus 1986 betreffende de bescherming en het welzijn der dieren in het kader van de zesde staatshervorming op. Door middel van het bewuste artikel 4, 1°, van dat decreet werd een initieel verbod ingevoerd op het gebruik van elektrische halsbanden bij honden in artikel 4, §2/2, van de Dierenwelzijnswet. De datum van inwerkingtreding hiervan werd middels artikel 42 van dat decreet uitgesteld naar een door de Vlaamse Regering te bepalen datum. Door de invoeging van een nieuwe paragraaf 2/2 in artikel 4 van de Dierenwelzijnswet middels artikel 3 van het huidige ontwerp van decreet, dienen echter zowel artikel 4, 1°, als artikel 42 in kwestie opgeheven te worden.

De minister-president van de Vlaamse Regering,

Jan JAMBON

De Vlaamse minister van Onderwijs, Sport, Dierenwelzijn en Vlaamse Rand,

Ben WEYTS

VOORONTWERP VAN DECREET

Ontwerp van decreet tot wijziging van de wet van 14 augustus 1986 betreffende de bescherming en het welzijn der dieren en het decreet van 13 juli 2018 tot wijziging van de wet van 14 augustus 1986 betreffende de bescherming en het welzijn der dieren in het kader van de zesde staatshervorming

Op voorstel van de Vlaamse minister van Onderwijs, Sport, Dierenwelzijn en Vlaamse Rand;

Na beraadslaging,

DE VLAAMSE REGERING BESLUIT:

De Vlaamse minister van Onderwijs, Sport, Dierenwelzijn en Vlaamse Rand is ermee belast, in naam van de Vlaamse Regering, bij het Vlaams Parlement het ontwerp van decreet in te dienen, waarvan de tekst volgt:

Artikel 1. Dit decreet regelt een gewestaangelegenheid.

Art. 2. In artikel 3, 28°, van de wet van 14 augustus 1986 betreffende de bescherming en het welzijn der dieren, ingevoegd bij het decreet van 2 april 2021, wordt tussen de woorden "de politie" en de woorden "of ondernemingen" de zinsnede ", de operationele diensten van de civiele veiligheid" ingevoegd.

Art. 3. In artikel 4 van dezelfde wet, gewijzigd bij de wet van 27 december 2012 en het decreet van 13 juli 2018, wordt een paragraaf 2/2 ingevoegd, die luidt als volgt:

"§2/2. Niemand mag een hond of een kat een halsband die elektrische prikkels toedient, laten dragen of die halsbanden verhandelen. Elektrische halsbanden die gekoppeld zijn aan een onzichtbare omheining, vormen een uitzondering op dat verbod. Het verbod treedt in werking op 1 januari 2027."

Art. 4. In artikel 4 van het decreet van 13 juli 2018 tot wijziging van de wet van 14 augustus 1986 betreffende de bescherming en het welzijn der dieren in het kader van de zesde staatshervorming wordt punt 1° opgeheven.

Art. 5. Artikel 42 van hetzelfde decreet wordt opgeheven.

Art. 6. Artikel 2 treedt in werking op datum van inwerkingtreding van artikel 2, 2°, van het decreet van 2 april 2021 tot wijziging van artikel 3, 5 en 35 van de wet van 14 augustus 1986 betreffende de bescherming en het welzijn der dieren, wat betreft onder andere de invoering van opleidingscentra voor interventiehonden.

Brussel,

De minister-president van de Vlaamse Regering,

Jan JAMBON

De Vlaamse minister van Onderwijs, Sport, Dierenwelzijn en Vlaamse Rand,

Ben WEYTS

ADVIES VAN DE RAAD VAN STATE

RAAD VAN STATE

afdeling Wetgeving

advies 69.976/1/V
van 8 september 2021

over

een voorontwerp van decreet ‘tot wijziging van de wet van 14 augustus 1986 betreffende de bescherming en het welzijn der dieren en het decreet van 13 juli 2018 tot wijziging van de wet van 14 augustus 1986 betreffende de bescherming en het welzijn der dieren in het kader van de zesde staatshervorming’

Op 20 juli 2021 is de Raad van State, afdeling Wetgeving, door de Vlaamse minister van Onderwijs, Sport, Dierenwelzijn en Vlaamse Rand verzocht binnen een termijn van dertig dagen, van rechtswege verlengd tot 6 september 2021,^(*) een advies te verstrekken over een voorontwerp van decreet ‘tot wijziging van de wet van 14 augustus 1986 betreffende de bescherming en het welzijn der dieren en het decreet van 13 juli 2018 tot wijziging van de wet van 14 augustus 1986 betreffende de bescherming en het welzijn der dieren in het kader van de zesde staatshervorming’.

Het voorontwerp is door de eerste vakantiekamer onderzocht op 26 augustus 2021. De kamer was samengesteld uit Jeroen VAN NIEUWENHOVE, staatsraad, voorzitter, Peter SOURBRON en Patricia DE SOMERE, staatsraden, Michel TISON, assessor, en Greet VERBERCKMOES, griffier.

Het verslag is uitgebracht door Rein THIELEMANS, eerste auditeur.

Het advies, waarvan de tekst hierna volgt, is gegeven op 8 september 2021.

*

^(*) Deze verlenging vloeit voort uit artikel 84, § 1, eerste lid, 2°, *in fine*, van de wetten op de Raad van State, gecoördineerd op 12 januari 1973, waarin wordt bepaald dat deze termijn van rechtswege verlengd wordt met vijftien dagen wanneer hij begint te lopen tussen 15 juli en 31 juli of wanneer hij verstrijkt tussen 15 juli en 15 augustus.

1. Met toepassing van artikel 84, § 3, eerste lid, van de wetten op de Raad van State, gecoördineerd op 12 januari 1973, heeft de afdeling Wetgeving zich toegespitst op het onderzoek van de bevoegdheid van de steller van de handeling, van de rechtsgrond¹, alsmede van de vraag of aan de te vervullen vormvereisten is voldaan.

*

STREKKING VAN HET VOORONTWERP

2. Het om advies voorgelegde voorontwerp van decreet van het Vlaamse Gewest strekt er enerzijds toe om de definitie van “interventiehond” in artikel 3, 28°, van de wet van 14 augustus 1986 ‘betreffende de bescherming en het welzijn der dieren’, die zal worden ingevoegd wanneer artikel 2 van het decreet van 2 april 2021² in werking wordt gesteld door de Vlaamse Regering, aan te vullen zodat ook honden die getraind zijn of worden om te worden ingezet door de operationele diensten van de civiele veiligheid onder de definitie vallen. Ten gevolge daarvan zullen de erkenningsvoorwaarden voor opleidingscentra voor interventiehonden van toepassing worden en niet langer de erkenningsvoorwaarden voor handelszaken.³ De wijzigende bepaling treedt in werking op de datum van inwerkingtreding van artikel 2, 2°, van het decreet van 2 april 2021.

Anderzijds wordt het verbod op het gebruik bij honden van halsbanden die elektrische schokken kunnen toedienen, ingevoegd in de wet van 14 augustus 1986 door het nog in werking te stellen artikel 4, 1°, van het decreet van 13 juli 2018⁴, vervangen door een nieuwe bepaling die stelt dat niemand een hond of een kat een halsband die elektrische prikkels toedient mag laten dragen of die halsbanden mag verhandelen. Elektrische halsbanden gekoppeld aan een onzichtbare omheining vormen een uitzondering op dat verbod. De aan te nemen verbodsbepaling treedt in werking op 1 januari 2027.

¹ Aangezien het om een voorontwerp van decreet gaat, wordt onder “rechtsgrond” de overeenstemming met de hogere rechtsnormen verstaan.

² Decreet van 2 april 2021 ‘tot wijziging van artikel 3, 5 en 35 van de wet van 14 augustus 1986 betreffende de bescherming en het welzijn der dieren, wat betreft onder andere de invoering van opleidingscentra voor interventiehonden’. Over het voorontwerp dat heeft geleid tot het decreet van 2 april 2021 werd op 14 januari 2021 advies 68.466/3 gegeven.

³ De uitbating van een opleidingscentrum zonder de door artikel 5, § 1, van de wet van 14 augustus 1986 bedoelde erkenning of de overtreding van de erkenningvoorwaarden is strafbaar overeenkomstig artikel 36, 14°, van die wet.

⁴ Decreet van 13 juli 2018 ‘tot wijziging van de wet van 14 augustus 1986 betreffende de bescherming en het welzijn der dieren in het kader van de zesde staatshervorming’. Over het voorontwerp dat heeft geleid tot dit decreet, werd op 5 maart 2018 advies 62.825/3 gegeven. Het beroep tot vernietiging van artikel 4 van dit decreet werd verworpen door het Grondwettelijk Hof bij arrest nr. 119/2020 van 24 september 2020.

BEVOEGDHEID

A. Het verbod op het gebruik van elektrische halsbanden

3.1. De vraag rijst of met het ontworpen verbod tot het gebruik van elektrische halsbanden bij honden en katten een productnorm wordt vastgesteld, hetgeen tot de bevoegdheid van de federale overheid behoort.⁵

Volgens het Grondwettelijk Hof zijn productnormen “regels die op dwingende wijze bepalen aan welke eisen een product moet voldoen bij het op de markt brengen, onder meer ter bescherming van het milieu. Zij bepalen met name welk niveau van verontreiniging of hinder niet mag worden overschreden in de samenstelling of bij de emissies van een product, en kunnen specificaties bevatten over de eigenschappen, de beproevingsmethoden, het verpakken, het merken en het etiketteren van producten”.⁶ Het voorbehouden van de bevoegdheid inzake productnormen aan de federale overheid is volgens het Grondwettelijk Hof verantwoord door de noodzaak om de Belgische economische en monetaire unie te vrijwaren (*Parl. St.*, Senaat, 1992-1993, nr. 558/1, p. 20; *Parl. St.*, Kamer, 1992-1993, nr. 1063/7, p. 37) en om obstakels voor het vrije verkeer van goederen tussen de gewesten uit de weg te ruimen (*Parl. St.*, Senaat, 1992-1993, nr. 558/5, p. 67).⁷

Het ontworpen principieel verbod om honden en katten een halsband die elektrische prikkels toedient te laten dragen, bevat op zich geen eisen waaraan de betrokken halsbanden moeten voldoen bij het op de markt brengen ervan en kan dan ook op zich niet worden beschouwd als een productnorm. In arrest nr. 32/2019, evenals in arrest nr. 35/2019, heeft het Grondwettelijk Hof evenwel geoordeeld dat een algemeen gebruiksverbod voor, in dat geval, bepaalde pesticiden op het ganse grondgebied van een gewest, voor de betrokken pesticiden een marktuitsluitend effect zou sorteren, hetgeen de uitoefening van de bevoegdheid inzake productnormen door de federale wetgever in de praktijk onmogelijk zou maken.⁸

Op grond van die redenering heeft het Grondwettelijk Hof in arrest nr. 165/2020 een bepaling vernietigd die onder meer in een verbod voorzag om wensballonnen op te laten. Het Hof oordeelde betreffende dat verbod het volgende:

“Zonder dat het te dezen nodig is te onderzoeken of een algemeen verbod op het gebruik van wensballonnen op het ganse grondgebied van het Vlaamse Gewest ingepast kan worden in een of meer aangelegenheden die behoren tot de bevoegdheid van de gewesten, volstaat het vast te stellen dat een dergelijk verbod een marktuitsluitend effect sorteert, hetgeen de uitoefening van de bevoegdheid inzake productnormen door de federale wetgever, in de praktijk, onmogelijk maakt. In zoverre het betrekking heeft op het

⁵ Artikel 6, § 1, II, tweede lid, 1°, van de bijzondere wet van 8 augustus 1980 ‘tot hervorming der instellingen’.

⁶ Zie o.m. GwH 28 februari 2019, nr. 32/2019, B.17.1; GwH 28 februari 2019, nr. 38/2019, B.13.2; GwH 17 december 2020, nr. 165/2020, B.17.1.

⁷ GwH 22 december 2010, nr. 149/2010, B.4.2.

⁸ GwH 28 februari 2019, nr. 32/2019, B.20.3; GwH 28 februari 2019, nr. 38/2019, B.16.2.

oplaten van wensballonnen schendt het bestreden decreet het door artikel 143, § 1, van de Grondwet gewaarborgde beginsel van de federale loyaliteit.”⁹

3.2. In tegenstelling tot de bepaling waarover het Hof in arrest nr. 165/2020 uitspraak heeft gedaan, lijkt te kunnen worden aangenomen dat de ontworpen regeling geen algemeen marktuitsluitend effect heeft. Het verbod is immers beperkt tot bepaalde types van halsbanden, meer bepaald de trainingsapparaten met afstandsbediening en de antiblafhalsbanden die elektrische prikkels toedienen.¹⁰ Bovendien is het verbod tot gebruik ervan gericht op twee specifieke diersoorten, namelijk honden en katten. Uit het advies van de Vlaamse Raad voor Dierenwelzijn van 22 april 2021 blijkt voorts dat op de markt alternatieve trainingshalsbanden verkrijgbaar zijn die het dier blootstellen aan een geluid, trilling, licht of geur om zijn gedrag bij te stellen. Tot slot hebben de stellers van het voorontwerp voorzien in een ruime overgangsperiode om de professionele en particuliere gebruikers van elektrische halsbanden in staat te stellen om positieve beloningstrainingen te ontwikkelen en het gebruik van alternatieve halsbanden bij aversietraining ingang te doen vinden.

Er kan worden aangenomen dat de decreetgever bevoegd is om het gebruik van elektrische halsbanden bij honden en katten te verbieden. Vermits er bovendien, gelet op hetgeen voorafgaat, geen sprake is van een marktuitsluitend effect, kan worden besloten dat de voorgestelde regeling bestaanbaar is met het door artikel 143, § 1, van de Grondwet gewaarborgde beginsel van de federale loyaliteit en de bevoegdheidsverdelende regels niet schendt.

B. Het verbod op het verhandelen van elektrische halsbanden

4. Een verbod op het verhandelen¹¹ van elektrische halsbanden heeft ontegensprekelijk een marktuitsluitend effect en vormt een belemmering voor het vrije verkeer van goederen tussen de gewesten. In dat verband kan de Raad van State niet instemmen met de in de memorie van toelichting vermelde zienswijze dat de bevoegdheid van de decreetgever zou voortvloeien uit de noodzaak om het gebruiksverbod “effectief en efficiënt” te kunnen handhaven.

Het verbod op het verhandelen van de betrokken halsbanden dient dan ook uit het voorontwerp te worden weggelaten.

⁹ GwH 17 december 2020, nr. 165/2020, B.18.3.

¹⁰ In het ontworpen artikel 4, § 2/2, van de wet van 14 augustus 1986 wordt een uitzondering gemaakt voor elektrische halsbanden die gekoppeld zijn aan een onzichtbare omheining.

¹¹ Onder “verhandelen” moet volgens artikel 3, punt 8 van de wet van 14 augustus 1986 verstaan worden: “in de handel brengen; te koop aanbieden; houden, verwerven, vervoeren, tentoonstellen met het oog op verkoop; ruilen; verkopen; ten kosteloze of bezwarende titel afstaan.”

VORMVEREISTEN

5. De gemachtigde verklaarde dat het voorontwerp bij de Europese Commissie zal worden aangemeld overeenkomstig richtlijn (EU) 2015/1535 van het Europees Parlement en de Raad van 9 september 2015 ‘betreffende een informatieprocedure op het gebied van technische voorschriften en regels betreffende de diensten van de informatiemaatschappij’.

Aangezien het verbod op het verhandelen van de betrokken halsbanden uit het voorontwerp moet worden weggelaten (zie opmerking 4), is een aanmelding bij de Europese Commissie niet vereist.

ALGEMENE OPMERKINGEN

A. Verenigbaarheid met het vrij verkeer van goederen in de Europese Unie

6.1. Ofschoon uit wat voorafgaat voortvloeit dat het verbod op het gebruik van elektrische halsbanden geen marktuitsluitend effect heeft, heeft het ongetwijfeld een weerslag op het vrij verkeer van goederen. Een verbodsmaatregel als deze vervat in het voorontwerp kan het vrije handelsverkeer in de Europese Unie belemmeren doordat de invoer kan worden beïnvloed van elektrische halsbanden uit een andere lidstaat. Een dergelijke maatregel moet dan ook worden beschouwd als een maatregel van gelijke werking bedoeld in artikel 34 van het VWEU, waarvoor een rechtvaardiging voorhanden moet zijn overeenkomstig artikel 36 van het VWEU, waarbij eventueel de bescherming van de gezondheid en van het leven van dieren¹² als rechtvaardigingsgrond in aanmerking kan komen.

De gemachtigde verklaarde in dat verband het volgende:

“Elektrische halsbanden worden gebruikt in aversietraining. Wereldwijd is er de laatste jaren evenwel een tendens om aversietraining te ontmoedigen en beloningsgerichte training te stimuleren. De hond krijgt dan een beloning bij gewenst gedrag, dat daarna toeneemt. De bepalingen, voorwerp van het ontwerpdecreet, beogen het welzijn van honden te verbeteren. Het gebruik van elektrische halsbanden bij honden is immers al lang controversieel wegens de ernstig negatieve implicaties ervan voor het dierenwelzijn. Het gebruik van elektrische halsbanden bij een hond betekent een groot risico op de aantasting van het welzijn van de hond, zowel op de korte als de lange termijn. Stroomstoten bij honden kunnen leiden tot angst, stress, agressiviteit, fobie en blijvende aantasting van de vertrouwensband tussen eigenaar en hond. Dit wordt bevestigd in wetenschappelijke studies. Voorts bestaat bij het toedienen van stroomprikkel het risico dat een hond gewend raakt aan de prikkels en niet meer reageert. Gewenning betekent niet dat het welzijn van de hond niet meer wordt geschaad. Omdat de hond niet meer reageert, zal de toediener geneigd zijn prikkels van een hogere intensiteit toe te dienen, waarop de welzijnsaantasting eveneens toeneemt. Verschillende Europese landen, namelijk Oostenrijk, Denemarken, Finland, Duitsland, Noorwegen, Slovenië, delen van het Verenigd Koninkrijk, Zweden en recent ook Nederland hebben tevens reeds een verbod of beperkingen op het gebruik van elektrische halsbanden ingevoerd.

¹² De bescherming van het dierenwelzijn wordt overigens ook gehuldigd als doelstelling in artikel 13 VWEU.

Zoals ook artikel 7 van de Europese Overeenkomst van 13 november 1987 voor de bescherming van gezelschapsdieren oplegt, mag ‘een gezelschapsdier niet worden afgericht op een wijze die nadelig is voor zijn gezondheid en welzijn, in het bijzonder door het dwingen zich boven zijn natuurlijke vermogens of kracht in te spannen, of door kunstmatige hulpmiddelen te gebruiken die letsel of nodeloos pijn, lijden of angst veroorzaken’. Stroomstoten bij honden zijn niet noodzakelijk. De huidige particuliere en professionele gebruikers van elektrische halsbanden kunnen de nodige maatregelen nemen opdat het gebruik van een elektrische halsband ook door hen niet meer nodig is. Men kan gebruik maken van andere selectiecriteria voor de honden, en andere opleidingstechnieken van trainers en honden, zijnde de positieve beloningstraining. Als toch aversietraining aangewezen zou zijn, dan wordt vastgesteld dat voor de trainingsapparaten met afstandsbediening en antiblafhalsbanden alternatieven op de markt zijn waarbij geen elektrische prikkel wordt toegediend aan de hond en waarbij het dierenwelzijn niet in het gedrang komt. We hebben er bv. ook kennis van genomen dat de Nederlandse krijgsmacht honden succesvol heeft ingezet bij internationale (NAVO)-missies die zijn getraind zonder het gebruik van stroomstootapparatuur. Honden kunnen wel degelijk succesvol worden getraind met belonende methoden.

Bovendien wordt er geopteerd om een voldoende lange overgangsperiode te voorzien en dit niet enkel voor politie, leger en civiele veiligheid, zoals gesuggereerd door de Vlaamse Raad voor Dierenwelzijn, maar om redenen van gelijkheid voor alle gebruikers van elektrische halsbanden. Door het verbod te laten ingaan vanaf 1 januari 2027 wordt een voldoende termijn voorzien zodat de huidige particuliere en professionele gebruikers van elektrische halsbanden de nodige maatregelen kunnen nemen opdat het gebruik van een elektrische halsband ook door hen niet meer nodig is. De overgangsperiode biedt zowel overheidsdiensten als private gebruikers de tijd om andere selectiecriteria voor de honden te gebruiken, en andere opleidingstechnieken van trainers en honden te ontwikkelen, zijnde de positieve beloningstraining.

Het artikel 36 VWEU wordt derhalve gerespecteerd.”

6.2. Er kan worden aangenomen dat het verbod op het gebruik bij honden en katten¹³ van halshanden die elektrische prikkels toedienen, is ingegeven door een reden van algemeen belang, namelijk het waarborgen van het welzijn van dieren als wezens met gevoel, dat als dusdanig ook uitdrukkelijk is erkend in artikel 13 van het VWEU. De memorie van toelichting en het advies van de Vlaamse Raad voor Dierenwelzijn bevatten op het eerste gezicht argumenten die aannemelijk maken dat het welzijn van honden en katten bevorderd wordt door een verbod op het gebruik van de betrokken halsbanden. Daarbij houdt de Raad van State ook rekening met het feit met de voorgenomen inwerkingstelling van het verbod op 1 januari 2027 de nodige tijd wordt gegund aan de betrokkenen om zich aan te passen aan het verbod. De Raad van State kan dan ook aannemen dat het ontworpen verbod op gebruik van halshanden die elektrische prikkels toedienen verenigbaar is met de aangehaalde verdragsbepalingen.

¹³ Zie evenwel opmerking 8.

B. Verenigbaarheid met het gelijkheidsbeginsel

7. Op de vraag waarom het verbod ook geldt voor katten, antwoordde de gemachtigde het volgende:

“Het gelijkheidsbeginsel is in casu niet in het geding, dit aangezien honden en andere diersoorten in deze niet vergelijkbaar zijn daar dergelijke elektrische halsbanden uitsluitend bestaan voor en gebruikt worden bij honden. Elektrische halsbanden bestaan dus momenteel uitsluitend voor honden. Enkel voor honden is dan ook aangetoond dat het vrije gebruik van deze systemen een belangrijk risico voor het dierenwelzijn inhoudt. Bovendien is de mate waarin en de soort en complexiteit van de training waaraan honden onderworpen worden niet te vergelijken met training bij andere diersoorten, voor zover die al gebeurt. Bijgevolg gaat het hier om duidelijk verschillende situaties.

(...)

Alhoewel bij katten de trainingshalsbanden op dit moment niet ingeburgerd zijn, wordt op advies van de Vlaamse Raad voor Dierenwelzijn een verbod op trainingshalsbanden met afstandsbediening ook voor deze dieren ingevoerd, en dit vanuit het voorzorgsbeginsel. Er moet met andere woorden niet gewacht worden om bepaalde schadelijke activiteiten te reguleren totdat een schadelijke activiteit ingeburgerd is geraakt.”

In het advies van de Vlaamse Raad voor Dierenwelzijn wordt gesteld dat trainingshalsbanden voor katten “op dit moment weinig ingeburgerd” zijn en dat “(v)anuit het voorzorgsprincipe” ook voor deze diersoort een verbod op trainingshalsbanden met afstandsbediening wordt voorgesteld. In de verklaring van de gemachtigde wordt zelfs gewag gemaakt van het feit dat elektrische halsbanden momenteel “uitsluitend bestaan voor en gebruikt worden bij honden”.

De stellers van het voorontwerp zullen er in licht van de eerbiediging van het grondwettelijke gelijkheidsbeginsel over moeten waken dat een gebruiksverbod van elektrische halsbanden bij katten in een redelijk verband staat met de nagestreefde doelstellingen aan de hand van objectieve en pertinente criteria. De memorie van toelichting zou die verantwoording moeten verschaffen. Een verantwoording, louter op basis van het voorzorgsbeginsel, zonder nadere indicaties omtrent de wenselijkheid van een dergelijk verbod voor elektrische halsbanden voor katten, volstaat in dat verband niet. Op grond van het voorzorgsbeginsel zou immers een nog ruimere toepassing van een dergelijk verbod kunnen worden geargumenteed, wat echter niet in de bedoeling ligt van de stellers van het voorontwerp.

DE GRIFFIER

DE VOORZITTER

Greet VERBERCKMOES

Jeroen VAN NIEUWENHOVE

ONTWERP VAN DECREET

ONTWERP VAN DECREET

Op voorstel van de Vlaamse minister van Onderwijs, Sport, Dierenwelzijn en Vlaamse Rand;

Na beraadslaging,

DE VLAAMSE REGERING BESLUIT:

De Vlaamse minister van Onderwijs, Sport, Dierenwelzijn en Vlaamse Rand is ermee belast, in naam van de Vlaamse Regering, bij het Vlaams Parlement het ontwerp van decreet in te dienen, waarvan de tekst volgt:

Artikel 1. Dit decreet regelt een gewestaangelegenheid.

Art. 2. In artikel 3, 28°, van de wet van 14 augustus 1986 betreffende de bescherming en het welzijn der dieren, ingevoegd bij het decreet van 2 april 2021, wordt tussen de woorden “de politie” en de woorden “of ondernemingen” de zinsnede “, de operationele diensten van de civiele veiligheid” ingevoegd.

Art. 3. In artikel 4 van dezelfde wet, gewijzigd bij de wet van 27 december 2012 en het decreet van 13 juli 2018, wordt een paragraaf 2/2 ingevoegd, die luidt als volgt:

“§2/2. Niemand mag een hond of een kat een halsband die elektrische prikkels toedient, laten dragen of die halsbanden verhandelen. Elektrische halsbanden die gekoppeld zijn aan een onzichtbare omheining, vormen een uitzondering op dat verbod. Het verbod treedt in werking op 1 januari 2027.”.

Art. 4. In artikel 4 van het decreet van 13 juli 2018 tot wijziging van de wet van 14 augustus 1986 betreffende de bescherming en het welzijn der dieren in het kader van de zesde staatshervorming wordt punt 1° opgeheven.

Art. 5. Artikel 42 van hetzelfde decreet wordt opgeheven.

Art. 6. Artikel 2 treedt in werking op datum van inwerkingtreding van artikel 2, 2°, van het decreet van 2 april 2021 tot wijziging van artikel 3, 5 en 35 van de wet van 14 augustus 1986 betreffende de bescherming en het welzijn der dieren, wat betreft onder andere de invoering van opleidingscentra voor interventiehonden.

Brussel, 17 december 2021.

De minister-president van de Vlaamse Regering,

Jan JAMBON

De Vlaamse minister van Onderwijs, Sport, Dierenwelzijn en Vlaamse Rand,

Ben WEYTS